

участие в делах русской церкви: В 2-х. – К. : В тип. КПЛ, 1872. – Т. 2. – [2], 163, 133, 9 с.

19. *Михаил [Тростянецкий]*. Систематический каталог книг библиотеки Киево-Печерской лавры: Т. 1–2. – К. : Тип. Киево-Печ. Успен. лавры, 1908–1912. – Т. 1. – 327 с.; Т. 2. – 420 с.

20. *Мицько І. З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія: 1576–1636. – К. : Наук. думка, 1990. – 192 с.

21. *Немировский Е. Л.* Иван Федоров и его эпоха: энциклопедия. – М. : Энциклопедия, 2007. – 912 с.

22. *Немировский Е. Л.* Книги кирилловской печати: 1551–1600: каталог / Е. Л. Немировский, Е. А. Емельянова. – М. : Пашков дом, 2009. – 320 с.

23. *Немировский Е. Л.* Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров / Е. Л. Немировский. – М.: Книга, 1974. – 224 с.

24. *Немировский Е. Л.* Острожская Библия: Как находили и вводили в научный оборот самое знаменитое издание Ивана Федорова // Федоровские чтения 2005. – М. : Наука, 2005. – С. 89–166.

25. *Петров С. О.* Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII в.: описание книг, хранящихся в ГПБ УССР / сост. С. О. Петров, Я. Д. Бирюк, Т. П. Золотарь. – К., 1958. – 264 с.

26. *Редин Е. К.* Книги из библиотеки гг. Маклаковых в г. Путивле: описаны проф. Е. К. Рединым // Каталог выставки XII Археологического съезда в Харькове. Отдел старопечатных книг. – Харьков, 1902. – С. 90–152.

27. *Тумялис Ю. Г.* Некоторые экземпляры Острожской Библии в книгохранилищах Литвы // Федоровские чтения. 1981. – М. : Наука, 1985. – С. 203–204.

28. Українська література XIV–XVI ст. / Авт. вступ. ст. і ред. В. Л. Микитась. – К. : Наук. думка, 1988. – 600 с.

29. *Ціборовська-Римарович І. О.* Книги Франциска Скорини у зібранні Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР / І. О. Ціборовська-Римарович, Ю. А. Лабинцев, І. В. Стадниченко. – К., 1991. – 79 с.

30. *Шамрай М. А.* Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2005. – 333 с.

31. *Шамрай М. А.* Провенієнції у виданнях Острозької та Дерманської друкарень: За матеріалами фонду відділу стародруків ЦНБ АН України // Український археографічний щорічник. – Нова сер. Вип. 2. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 48–53.

УДК 003.349:655.11:2–523.6(477)“17-18”

Олена Железняк,

мол. наук. співроб. НБУВ

ЖАНРОВИЙ РЕПЕРТУАР ТА ТЕМАТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ КИРИЛИЧНОЇ ВИДАВНИЧОЇ ПРОДУКЦІЇ ДРУКАРНІ ПОЧАЇВСЬКОГО УСПЕНЬСЬКОГО МОНАСТІРЯ XVIII – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XIX ст.

У статті зроблено огляд жанрового репертуару книжкової продукції друкарні Почаївського Успенського монастиря XVIII – початку XIX ст., а саме: літургійних видань (священно-богослужбових та церковно-богослужбових); видань катехістичного змісту; старообрядницьких видань; ораторсько-проповідницької та світської літератури.

Ключові слова: кириличні стародруки XVIII ст., Почаївська друкарня, жанровий репертуар.

У XVIII – першій третині XIX ст. греко-католицька друкарня Почаївського Успенського монастиря чину оо. Василіан була одним із найбільших центрів книгодрукування на Правобережній Україні. Видавнича продукція кириличним шрифтом цієї друкарні була досить різноманітна за жанровим репертуаром та типологічно-тематичною класифікацією, хоча, звичайно, в першу чергу монастирська друкарня була спрямована на обслуговування потреб греко-католицької церкви. Загалом в почаївській друкарні в період із 1734 по 1830 рр. вийшло друком 321 видання кириличним шрифтом [4, с. 162–192]. У відділі стародруків та рідкісних видань (далі ВСРВ) Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ) зберігається 167 видань та близько 1300 примірників почаївських стародруків, що становить близько 52 % від загальної кількості видавничої продукції цієї друкарні. Такий достатньо великий відсоток дає нам змогу проаналізувати жанровий репертуар та тематичну класифікацію кириличної видавничої продукції друкарні Почаївського Успенського монастиря.

Найбільше в Почаївській друкарні видавалися богослужбові або літургійні книги, які використовувались під час богослужінь згідно з церковним уставом. Серед літургійних видань розрізняють священно-

богослужбові – книги Святого Письма, призначені для читання під час богослужіння, та церковно-богослужбові – книги, що містять тексти богослужінь, а також вказівки щодо їх проведення.

Серед священно-богослужбових книг друкарня Почаївського монастиря випустила наступні видання. Псалтир – одна з книг Старого Завіту, яка містить псалми, поділені на кафізми і слави. Псалтир в Почаєві видавався шістнадцять разів: (1737, 4; 1742, 4; 1750, 4; 1763, 4; 1772, 8; 1774, 4; 1775, 24; 1776, 12; 1777, 4; 1779, 8; 1779, 8; 1806, 4; 1809, 4; 1816, 4; 1822, 4; 1827, 4). Серед них чотири видання Псалтиря із вослідуванням (1781, 2; 1784, 2; 1786, 4; 1794, 4) та три Псалтиря з тлумаченням (1789, 2; 1792, 4; 1798, 8). У ВСРВ зберігаються дев'ять видань Псалтиря (1737, 1742, 1750, 1763, 1774, 1783, 1786, 1792, 1798 pp.).

Наступна священно-богослужбова книга, що видавалась в Почаївській друкарні – Євангеліє – містить тексти Євангелій (благіх вістей) від чотирьох апостолів Матфея, Марка, Луки та Іоанна, поділені на зачала для читання під час богослужінь. В Почаївській друкарні вийшло друком десять видань Євангелій: (**Євангеліє через всю святую великую страстную седмицу** 1758, 2; [1759, 2]; 1759, 2; 1759, 2; 1768, 8; 1771, 2; 1771, 2; 1780, 2; 1780, 2; 1818, 2). У ВСРВ зберігається шість видань Євангелія (1759, 1768, 1771, 1771, 1780, 1780). Всі видання почаївського Євангелія мають багате художнє оформлення та ошатні оправи.

Апостол – священно-богослужбова книга, що містить книги Нового Завіту: Діяння святих апостолів, Соборні послання (7) та Послання апостола Павла (14), поділені на зачала. В друкарні почаївських оо. Василіан вийшло друком три видання Апостола (1759, 2; 1768, 2; 1783, 2). У ВСРВ зберігається два з них – 1768 і 1783 pp.

Особливо в Почаївській друкарні видавалися церковно-богослужбові видання: Служебник, Часослов, Мінея (загальна, святкова та місячна), Тріодь пісна, Требник, Типікон, Октоїх, Молитвослов, Ірмологіон та ін.

Служебник (Літургіаріон) – книга, призначена священникам та дяконам для звершення церковних богослужінь. У ній послідовно містяться вечірня, рання, Божественна літургія святих Іоанна Златоустого, Василя Великого та Григорія Двоєслова, послідування до Причастя і навчальні відомості, а також деякі інші тексти. Служебник 1734 року був першим книжковим виданням друкарні почаївських Василіан. Видання Служебника побачило світ в Почаївській друкарні дев'ять разів: (1734, 2; 1735, 2; 1744, 2; 1755, 2; 1765, 2; 1778, 2; 1788, 2; 1791, 2; 1809, 4). Окремо вийшла друком

Літургія Іоанна Златоустого (1765, 2; 1778, 2; 1788, 2; 1791, 2; 1793, 2); окрім того вийшло по одному виданню «Община, сиречь Службы...» (1757, 2) та «Служба у четвер п'ятого тижня посту...» [не раніше 1784], 4. У ВСРВ НБУВ зберігається вісім видань Служебника (1734, 1735, 1744, 1755, 1765, 1778, 1788, 1791) та два видання Літургії Іоанна Златоустого (1765, 1793).

Часослов – церковно-богослужбова книга, що подає незмінні тексти, призначені здебільшого для читання і співу церковним хором під час завершення добового кола богослужінь. Це видання було надруковане в Почаївській друкарні сім разів (1750, 4; 1750, 2; 1777, 2; [1784], 8; 1801, 2; 1811, 8; 1812, 4). У ВСРВ зберігається п'ять видань Часослова (1760, 1777, 1778, 1801, 1812).

Мінея – назва кількох церковно-богослужбових книг православної церкви: Мінея загальна – книга, що містить загальні служби для всіх святих одного «лику»: апостола, святителя, мученику, преподобному тощо, а також богослужіння, загальні для цілих категорій святих; Мінея місячна – книга, яка містить змінні частини богослужінь нерухомих церковних святих річного кола богослужінь на кожен день місяця окремо; Мінея святкова (грецька назва – Анфологіон, Трефологіон) – книга, яка містить вибрані з Міней місячних богослужбові тексти на великі, дванадесять та особливо шановані свята. Друкарня Почаївського Успенського монастиря надрукувала десять видань Міней та ілюстрації до Місячних Міней, зшитих в один зошит ([1761, 2]). Серед десяти видань надруковано п'ять видань Міней святкової й загальної (1737, 4; 1757, 2; 1757, 2; 1777, 2; 1777, 2); одне видання Міней у 12-ти книгах, на кожен місяць окремо, (1761, 2), до деяких примірників цього видання додано «Богородичны воскресны на осем гласов»; три видання Міней загальної (1773, 2; 1780, 4; 1800, 4) та одне видання Міней святкової (1777, 4). У фондах ВСРВ НБУВ зберігається чотири видання Міней святкової і загальної (1737, 1757, 1777, 1777), по одному виданню Міней святкової (1777), Міней у 12 книгах (1761, 2), два видання Міней загальної (1773, 2; 1780, 4).

Тріодь пісна (постова) – церковно-богослужбова книга, яка містить змінні богослужбові тексти для читання і співу під час недільних богослужінь в період підготовки до Великого посту і самого посту, а також першого і останнього тижнів посту (до суботи перед Великоднем) включно. В Почаївській друкарні вийшло шість видань Тріоді Пісної (1744, 2; 1767, 2; 1773, 2; 1784, 2; 1786, 2; 1786, 2) серед яких чотири (1744, 1767, 1784, 1784) зберігаються у фондах ВСРВ НБУВ.

Тріодь цвітна (квітна) – церковно-богослужбова книга, у якій зібрано змінні богослужбові тексти для читання й співу в недільні та деякі інші дні від Великодня до Неділі всіх святих (перша після Трійці) включно. В Почаївській друкарні в період від 1734 по 1830 рр. вийшло друком п'ять видань Тріоді цвітної (1747, 2; 1767, 2; 1768, 4; 1786, 2; 1786, 4) та один Седмодневник (1762, 8) – книга, яка міститься в Тріоді цвітній. У ВСРВ НБУВ зберігається чотири видання Тріоді цвітної (всі, окрім видання 1767 року) та Седмодневник (1762).

Требник – церковно-богослужбова книга, яка містить тексти Святих Таїнств – хрещення, сповіді, вінчання та ін. (крім таїнства священства), а також різного роду освячень і молебнів. Почаївські Требники (як і львівські) значною мірою повторювали Требник, який упорядкував митрополит Петро Могила і видав 1646 р. Тому греко-католицькі Требники широко використовували і в православних церквах України, де видання Петра Могилы високо цінували за його повноту і врахування особливостей церковного, родинного й громадського побуту українців. Через це, як визнав російський критик уніатської обрядовості, і православні українці часто віддавали перевагу требникам греко-католицьким, а не пропонуваним їм московським зразкам [12, С. 213]. Друкарня Почаївського Успенського монастиря видала дев'ять Требників (1741, 8; 1744, 8; 1752, 8; 1760, 8; 1771, 4; 1776, 12; 1778, 12; 1786, 4; 1792, 8). У фондах ВСРВ зберігається п'ять видань Требника (1741, 1771, 1778, 1786, 1792).

У 1776 р. з друкарні Почаївського Успенського монастиря оо. Василянів вийшла невелика книга форматом 8° – «Чин ієрейського наставлення в пути вечных жизни болезнующих...». У зв'язку з появою цієї книги в деяких пізніших виданнях Требника (1778, 1792) чин «на исходь души» пропущено, натомість на відповідному місці зроблено посилання до книги, про яку йдеться. Це свідчить про високий ступінь її поширення. Книга складається з двох частин: перша (арк. 1–38 зв.) містить розширений виклад чину передсмертної сповіді та причастя, звичайних у будь-якому виданні Требника. Порівняно з викладом таких же обрядових дійств у Требниках, текст у «Чині ієрейського наставлення» значно розширений. Найцікавішою частиною цього видання для історії культури та побуту є перелік рекомендованих священнику питань до сповіді (арк. 2–20), вміщених у розділі «Чинь како причастити больнаго». Розподілені за змістом десяти заповідей, ці питання враховують можливі особливості життєдіяльності представників різних соціальних верств, відкривають цікаві деталі їхніх

звичаїв, світогляду, психології. Текст, очевидно, створений у середовищі українського греко-католицького чернецтва, хоч і не обов'язково в Почаєві [3, с. 77].

Типікон (Устав) – церковно-богослужбова книга, яка містить виклад порядку проведення богослужінь річного кола, сукупність вказівок: в які дні й години, на яких службах, у якому порядку слід читати або співати молитви, які містяться у Службнику, Часослові, Октоїху та інших богослужбових книгах. Устав вийшов друком в Почаївській друкарні три рази. У [1767] р. він був надрукований єпископом луцьким Сільвестром Лубенецьким-Рудницьким на 2-х арк. форматом у 2°. Два інші видання Устава вийшли друком у 1766 (8) та 1770 (8) рр. У фондах ВСРВ НБУВ зберігається два видання Устава (1766, 1770).

Молитвослов – це одна із богослужбових книг, яка також відноситься до домашнього вжитку. В друкарні Почаївського Успенського монастиря надруковано двадцять два видання Молитвослова (1739, 8; 1748, 12; 1755, 8; 1758, 8; 1763, 8; 1768, 24; 1770, 8; 1771, 12; 1771, 12; 1776, 8; 1776, 8; 1779, 12; 1787, 24; [1793], 12; 1793, 8; 1793, 8; 1759, 8; [поч. XIX ст.], 8; 1813, 12; 1816, 16; 1820, 8; 1824, 16). У фондах ВСРВ НБУВ зберігається чотири видання Молитвослова (1763, 1776, 1793, 1793).

Серед нотних церковно-богослужбових видань в Почаївській друкарні надруковано чотири видання Ірмологія. Ірмологіон (Ірмологій) – церковно-богослужбова книга, що містить вибрані з різних канонів піснеспіви, названі ірмосами, та деякі інші піснеспіви та молитви. В Почаївській друкарні вийшло друком чотири видання Ірмологіона (1766, 2; 1775, 2; 1792, 8; 1794, 2). Всі чотири видання Ірмологіона зберігаються у фондах ВСРВ НБУВ. Ще одним церковно-богослужбовим нотним виданням є Октоїх (Осьмогласник) – церковно-богослужбова книга, що містить тексти змінних частин богослужінь нерухомих свят тижневого кола, які розміщені за вісьма гласами. У друкарні Почаєвського монастиря вийшло друком п'ять видань Октоїха (1758, 2; 1774, 2; 1775, 2; 1780, 2; 1800, 2). У фондах ВСРВ зберігається чотири из п'яти видань (1758, 1774, 1775, 1800). Також в Почаївській друкарні було випущено три видання Осмогласника від великого Ірмологіона (1766, 4; 1793, 4; 1793, 4), точніше два видання та один варіант видання 1793 року, що не відображений в бібліографії.

Окрім того, в Почаївській друкарні були надруковані наступні церковно-богослужбові видання: чотири «Вослдованія празником пресвятой тайни евхаристіи...» (1741, 2; 1742, 2; 1757, 2; 1762, 2). Всі чотири видання зберігаються у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ. У 1750 і вдруке

у 1793 р. в Почаєві вийшов окремим виданням чин під назвою «Послідованіє постригу...». Ця книга, як зазначено на титулі 1750 р., передрукована із супрасльського видання 1697 р. Обидва почаївські видання чину зберігаються у фондах НБУВ. Наступні церковно-богослужбні видання: «Радости приношеніє...» (три молитви) (1762, 2°); «Книжиці, содержащей в собі величання...» (1763, 4) (два примірники зберігаються у ВСРВ); два видання «Чина дияконського служіння» (1764, 8; 1788, 8) (обидва видання зберігаються у фондах ВСРВ); одне видання «Чина в навечеріях рожества Христова...» (1771, 12). Окрім того, в друкарні Почаївського монастиря вийшло друком два видання «Величание праздником...» (1774, 8; 1789, 8). Примірники обох видань зберігаються у фондах ВСРВ НБУВ. Із Акафістів було надруковано лише Акафіст святій великомучениці Варварі Іоасафа Кроковського (1773, 4; ВСРВ), який передрукований із київських видань.

Невеликого обсягу книга «Милостивое лето...» (1826, 8; ВСРВ) містить виклад особливих служб і обрядів, що відбуваються під час ювілейного року. Один раз на 50 років католицька церква традиційно проголошувала особливий святий ювілейний рік, протягом якого допускалась можливість повного відпущення гріхів віруючих. Прощення гріхів розповсюджувалось і на греко-католиків.

«Канони» – церковно-богослужбові книги, що містять канони (Пресвятій Богородиці, Безплотним Силам, Різду Христовому, покаєнний Спасителю, святому Іоанну Предтечі, святителю Миколаю та ін.). В друкарні Почаївської лаври Канони вийшли друком один раз – «Канони Богородиці...» (1774, 4; ВСРВ).

Місяцеслов (Святці) – церковний календар із зазначенням днів пам'яті святих і кола церковних свят. Місяцеслов входить до складу таких богослужбових книг, як Службник і Типікон; може містити також вказівки на особливості богослужіння в той чи інший день. Святці упорядковані за місяцями та днями року, коли згадується пам'ять святих і відбуваються свята. Місяцеслов містить тільки неперехідні (нерухомі) свята річного богослужбового кола. Почаївська друкарня впродовж XVIII ст. надрукувала два видання Місяцеслова (1774, 12; 1794 (рік видання визначений за пасхальною таблицею), 8). У ВСРВ видання Місяцеслова відсутні.

Наступна, менш чисельна група, це видання катехістичного (повчального) змісту. Катехізис – збірка, де у вигляді питань і відповідей популярно викладені зміст і суть християнського віровчення та обрядовості.

Традиція видання катехізисів бере початок з другої половини XVI ст. Важливе місце серед почаївських друків займає поширений катехізис «Богословіа нравоучительная...» (назва за виданням 1751 р.), автором якого є Павел Гавриїл Антоїне. В Почаївській друкарні вийшло сім видань «Богословіа...» (1751, 4 (НБУВ); 1756, 4 (НБУВ); 1776, 4 (НБУВ); 1776, 4; 1779, 4 (НБУВ); 1781, 4; 1787, 4 (НБУВ), серед яких два видання скорочені: «Краткое на краткие вопросы и ответы способом катихисма богословіа нравоучительного...» (1776, 4; 1781, 4). За змістом це видання – стисла енциклопедія елементарних знань з греко-католицького богослів'я та обрядовості, викладена в питаннях і відповідях. Зважаючи на її помітну роль у тогочасному культурному житті, варто докладніше спинитися на історії цієї пам'ятки.

Уперше цей катехізис видано 1722 р. в Супраслі під назвою «Собрание припадковъ краткое...». Зміст і структуру цього видання в зіставленні з почаївською «Богословією...» 1751 р. описав дослідник Е. Калужняцький [4], щоправда помилково вважаючи описаний примірник за унівське видання «Поученіє о святих тайнах...» 1745 р.

В Унівському Успенському монастирі ще 1732 р. передрукували «Собрание припадковъ», а 1745 р. у дещо зміненому вигляді той же катехізис вийшов там під назвою «Поученіє о святих тайнах, о добродетелех богословских...». Окрім змін і додатків у тексті, в унівському «Поучені...» 1745 р. по-новому організовано матеріал за частинами і розділами. Цей же склад видання повторюється і в почаївській «Богословії нравоучительній». Її видання 1751 р. спирається на обидва попередні – супрасльське та унівське. Це видно зі змісту та з застереження щодо помилок, підписаного «ісправителем» друкарні ієромонахом Варлаамом наприкінці «Богословії...», що повторно вийшла 1756 р. Частина «Краткого поученія о науце христіанской» в усіх трьох почаївських виданнях «Богословії...», як і в першому супрасльському, продубльована польською мовою (арк. 175–188 у вид. 1751 р.). Крім того, в кінці видань 1751 та 1756 рр. додано словник, «имеющъ в себе словеса первее славенская азбучная, посемъ же полская, богопотребный къ виразумянню словесъ славенскихъ, обретающихся въ книгахъ церковныхъ», передрукований з супрасльського «Собрания припадковъ» 1722 р.

Окремо варто виділити одне видання Богословіа нравоучительного 1781 р., яке різниться від інших, бо взяте із «Богословіа Антоїне, Турнели и Реифенстувель, пространно римским діалектом о тайнах и

ценсурах, сирсць казних либо надзираніях церковных написанного...».

Практична функціональна спрямованість розширених катехизисів, які мали на меті дати настанови та допомогти і священнику, і мирянину під час вирішення різних проблем повсякденного життя, зумовлює широке подання в їхніх текстах лексики на позначення назв, пов'язаних з різноманітними сферами життя. Одним з видань катехистичного змісту, що видала друкарня Почаївської лаври, є «Краткій катихізм історическій, от Писаній Ветхаго и Новаго Завста избранный...» (1756, 4). Цікавим виданням, появи якого передують декілька перекладів, є «Катехизмъ въ кратце собранный, преднейшія ведомости до спасенія каждому потребнія въ себе имеющій...» (1819, 8°). Текст цієї невеликої книжки (34 нн. арк.), окрім власне катехизису, містить серію рекомендацій і настанов, що стосуються приготування до причастя, поведінки під час катехитичної місії, перекладені українською мовою молитви, 7 пісень релігійного змісту. Оригіналом цього катехизису є «Katechizm krótko zebrany...», текст якого польською мовою, у передруку з львівського видання 1768 р., вміщено в почаївському збірнику, що регламентував проведення василіянських місій у Руській провінції – «Methodus peragendi missiones apostolicas» (1772 р.; арк. 84–115, [1–3]). Переклад «Katechizmu...» церковнослов'янською мовою був виданий в Почаєві окремою книгою 1790 р. під назвою «Поученіе христіанское, си емсть Катехизмъ въ кратце собранный». Це видання містило і кілька уривків українською книжною мовою: текст десяти біблійних заповідей (арк. [13]); текст п'яти церковних заповідей (арк. [13]–[13 зв.]); сім таїнств (арк. [13 зв.]); сім смертних гріхів (арк. [16 зв.]); сім дарів Святого Духа (арк. [1]). Завершують книжку пісні катехитичного змісту (арк. [27 зв.]–[38]). Видання в українському перекладі, як ми вже сказали, датоване 1819 р. Відмінності в його змісті, порівняно з попередніми виданнями, незначні, і стосуються насамперед репертуару доданих до основного тексту пісень (у польському «Katechizmie...», окрім шести пісень українською мовою, надрукованих латинською мовою, вміщено п'ять польських пісень).

У 1821 р. почаївська друкарня передрукувала катехізіс «Наука христіанская» з будинського видання 1815 р., виданого за благословінням митрополита Михайла Левицького [5, с. 44]. Окрім цього видання, Почаївська друкарня видавала однакові за жанром подібні видання: «Поученіе христіанское, си есть Катехизмъ вкратцѣ собранный...» (1790, 8; ВСПВ) та «Катехізіс» (1793, 8).

Дещо по-іншому, ніж «Богословія нравоучительная», викладає подібний катехитично-богословський матеріал «Народовещаніе, или Слово къ народу кафоліческому» (1765, 4; 1768, 4; 1778, 4) (далі – Народовіщаніе). Всі три видання є у ВСПВ. Треба відзначити, що «Народовіщаніе...» лише друкувалося в Почаєві, а укладене було у Кременецькому Братському монастирі. Про це свідчить звернення до єпископа Сильвестра Лубенецького-Рудницького, вміщене у виданні 1765 р. (арк. [2–3]), яке підписали ігумен згаданого монастиря ієромонах Ієронім Калетинський з братією.

Книга ця орієнтована вже не тільки на парохів, а й на широке коло читачів. Її розділи поділені на «поученія», що складаються з викладу певної релігійної догми в питаннях і відповідях, пронумерованих «пожитків», тобто рекомендованих читачеві практичних висновків, та «прикладів» стосовно порушеної теми – уривків та переказаних історій з життєвих святих, писань отців церкви тощо. Добираючи приклади, укладачі не цуралися ні католицьких, ані православних джерел: тут є оповідання зі збірок «Speculum exemplorum», «Gesta Romanorum» [16], уривки з московського Пролога, «Четьїх Міней» Дмитра Туптала.

«Народовіщаніе» було не менш популярним, ніж «Богословія нравоучительная», бо впродовж короткого періоду, від 1765 по 1778 р., друкувалося в Почаєві тричі. На титульних сторінках «Народовіщанія» 1768 та 1778 рр. зазначено, що книга виходить відповідно вдруге і втретє, з виправленнями та розлогим додатком «о обрядахъ хртіанскихъ...». Уперше ця книга була видана 1765 р. під назвою «Слово къ народу кафоліческому». Як перше видання «Народовіщанія» її описав ще дослідник Я. Головацький [14], хоча, всупереч цьому, пізніше було висунуто низку помилкових гіпотез про час появи першого видання. Навіть зіставлення текстів «Слова...» та двох видань «Народовіщанія...» свідчить, що ми маємо справу з однією і тією ж працею. Назва на титулі 1768 р. різниться лише доданим на початку «Народовіщаніе» (далі – як у вид. 1765 р.), після назви подана інформація про вже згадувані виправлення і додаток. І справді, текст видання 1768 р., порівняно з 1765 р., відредаговано. У «Слові...» після останнього розділу подано на 10 арк. (251–261) «Поученіе конечное, о некіихъ обрядахъ Церкве» – в «Народовіщанії...» та ж тема розкрита значно ширше у доданому сьомому розділі «О обрядахъ христіанскихъ» (256 зв. – 270, 71–119, 300, 266–268 зв. – нумерація переплутана, усього – 68 арк.). Додаток вийшов у Почаєві окремою книгою 1779 р.

Варто виокремити жанрову групу видань ораторсько-проповідницької літератури. Продовженням традицій учительних Євангелій була велика за обсягом збірка проповідей з поетичною назвою «Сімя слова Божія на ниве сердець человеческихъ сеяннаго...» (1772, 2; 1779, 2; 1781, 2). У ВСРВ зберігаються примірники трох видань «Сімя слова Божія».

Причиною підготовки другого видання «Сімені слова Божого» (1781, 2) був успішний розпродаж книги і позитивні відгуки читачів, про що сказано у зверненні «книг ісправителя і разсудителя» Луцько-Острозької єпархії Пантелеймона Кульчицького до єпископа Кипріяна Стецького (арк. [2] і рах.). Видання «Сімені...» 1781 р. містить низку нових казань на релігійні свята, доданих «по желанію многихъ ... приходськихъ іереевъ», а також короткі проповіді з нагоди похорону, хрещення та шлюбу.

Цікаву історію має збірка проповідей «Науки парохіяльні» (Почаїв, 1792, 4°; 1794, 4°). Примірники цих двох видань зберігаються у фондах ВСРВ. Спершу книгу було перекладено з італійської мови на польську і видруковано у Вільні, про що дізнаємося з титулів та передмов видань почаївських. К. Естрайхер [15, s. 266] вказує на видання «Uwagi zbawienne kaznodziejom, nauczycielom ducha i każdemu do doskonałości chrześcijańskiej dążącemu pożyteczne» (пер. з італійської Ф. Синакевича, Варшава, 1786) як на можливе польське джерело подальших перекладів. Згодом її переклав церковнослов'янською мовою о. василіанин Валер'ян Сенницький (1735–1808). Цей переклад вийшов друком у Почаївському монастирі 1789 р. як «Беседы парохіальні». Уже в передмові до читача в церковнослов'янською виданні висловлено сумнів, що текст буде зрозумілим для широких кіл слухачів: «сіе быти помышляй невежества реченій, ихже людіе въ общьхъ своихъ беседованіяхъ употребляти обыкоша».

Ця проблема, очевидно, турбувала священників і проповідників, і вже 1792 р. з тієї ж друкарні виходить новий переклад – «на простый и посполитый языкъ Рускій», – з назвою «Науки парохіальні» (слово беседа – «проповідь, повчання») в усьому тексті перекладено як наука). Переклад українською мовою здійснив василіанин Юліян Добриловський (1760–1825), професійний проповідник, що працював у Кременці, Бродах, Львові, відомий також як автор щонайменше двох українських пісень [8, с. 101–103].

Окрім згаданих доповнень до тексту відповідно до викладу, «Науки...» містять глави «Наука первая погребателная при изнесеніи тела умерлого з дому» (с. 267–271) та «Наука вторая погребателная. При спущеніи тела до гробу», яких у «Бесідах парохіальних» немає.

Не можна оминати увагою підручник з догматичного та морального богослів'я для дієцезальних училищ під назвою «Писмена, си есть начатки догмато-нравоучительныхъ богословіи образомъ народовещанія» (1771, 4). Автором цієї книги є Федір Басарабський – управитель Луцької семінарії та схоластик Луцької греко-католицької капітули. У відділі стародруків та рідкісних виднь НБУВ зберігається 6 примірників цього видання. Ця книга форматом 4° має 917 сторінок основного тексту, яким передують 50 сторінок матеріалів вступного характеру, надрукованих церковнослов'янською мовою. Після титулу у книзі вміщено велике (18 с.) звернення автора до Луцько-Острозького єпископа Сильвестра Лубенецького-Рудницького, яке містить переважно опис чеснот останнього. З цього звернення дізнаємося, що саме єпископ спонукав Федора Басарабського розширити і доопрацювати лекційні матеріали, які є результатом праці автора в дієцезіальному училищі, з метою підготовки їх до друку (с. [3–4]). У цьому ж зверненні міститься деяка інформація про автора. Дізнаємося, зокрема, що Федір Басарабський був управителем семінарії, а єпископ С. Лубенецький-Рудницький надав йому сан схоластика (с. [17]).

Після звернення вміщено також авторське «Предисловіе ко богосердному читателю», де сформульовано характер праці та мету її написання. Це – підручник з догматичного та морального богослів'я для вихованців дієцезального училища: «написанная же подручнымъ моимъ преписовати, и изучатися темъ: таже и из усть таяжде во училищи, обичаемъ проповеди къ людемъ въ церкви бываемья, глаголати повелевахъ, да бы сице наставлялися и предпоучали, како, и чесого должны будутъ по томъ врученныхъ своей пастве людей поучати» (с. [22]). Автор розповідає, якої важкої праці вимагало написання книги і підготовка її до друку, разом з тим, під час роботи над створенням підручника, багато часу забирало керівництво кафедральною семінарією.

Друкарня Почаївського Успенського монастиря надрукувала лише одне видання Біблії, повний текст якої – Старий та Новий Заповіти – був доступний тоді лише обмеженому колу читачів: богословам, церковним ієрархам, вченим ченцям, вчителям шкіл. Вагомим внеском у спробу подальшого розповсюдження біблійних книг став випуск друкарнею Почаївського Успенського монастиря Біблії у 1798 р. (2°) у п'яти томах. Це видання, як зазначається на його титулі, було передруковане з московського видання Біблії 1663 р. та стало єдиним виданням Біблії у видавничому репертуарі Почаївської друкарні. Те, що Біблія так рідко видавалась,

частково можна пояснити філологічною та технічною складністю такого видання та частими виданнями окремих її частин, що використовувались у богослужінні: Євангелія (10 видань); Апостола (4 видання); Псалтиря (19 видань).

У жанровому репертуарі друкарні Почаївського монастиря окремо можна виділити, так звані господарські поради, що становили важливе надбання української книжкової культури. Вони є різними за своїм внутрішнім складом, мають просту стилістичну структуру, оскільки призначались для потреб простої людини, були лексично багатими та різноманітними. Структура почаївського господарського поради «Книжиця для господарства» проста. Вона визначена його практичним призначенням – розкрити різноманітні явища природи, показати закономірність цих процесів, допомогати людині використовувати досвід ведення господарства минулих поколінь. В передмові вказано, що це видання є перекладною компіляцією з різних, переважно польських праць. Михайло Возняк, один з перших дослідників пам'ятки, називає низку польських видань, більшою або меншою мірою зіставних з почаївською «Книжицею для господарства» – «Compendium lekarstw konskich...» (Краків, 1743, 1746, 1752, 1753, 1754 pp.); «Compendium medicum...» (Люблін, 1715, 1719, 1725, 1752 pp.) та інші [7, с. 333]. Багато спільного має «Книжиця» з почаївським виданням латинським шрифтом польською мовою «Arteka domowa dla poratowania zdrowia potrzebna...» (1788, 1816 pp.) [5, № 3443]. В передмові до неї зазначена мета цього видання – щоб кожна людина, яка не має можливості звернутися до лікарів, могла скористатися цією лікарською книгою [10, с. 48].

М. Возняк у 1915 р. перевідав «Книжицю» в дещо спрощеній транслітерації без польськомовної частини, дав історичну характеристику та вказав на ряд мовних рис, притаманних текстів, а також подав прізвище автора книги – І. Ленкевича (звістка про нього взята зі спогадів сучасника, консисторіяльного радника та уніатського церковного діяча Теодосія Бродовича). Настанова автора-укладача «Книжиці» досить емоційно висловлена в польській передмові, яка надрукована перед основним україномовним текстом. Автор висловлює бажання якоюсь мірою виправити ситуацію, за якої подібні видання, написані польською мовою, слугують на Україні хіба що для дозвілля панів і поляків-обивателів. Отже, його переклад «na język Ruski, w zwyczaj miany, używany i rozumiany, od społeczeństwa Polskiego w województwach Wołyńskim, Kijowskim, Podolskim i Białymostkim mieszkającego», має наблизити інформацію до тих, кому вона

насамперед потрібна. Автор «Книжиці» Ленкевич заохочує греко-католицьких парохів використовувати це видання в парафіяльних школах для читання. Окрім того, як свідчив вище згадуваний Т. Бродович, автор дав розпорядження надіслати частину примірників цього видання до міста Рожищ (резиденція Острозько-Луцького єпископа), щоб примірники були безкоштовно розповсюджені на території дієцезії [16].

Як писав академік Я. Д. Ісаєвич, видання «Книжиці» набуло такої популярності, що під час «Волинської тривоги» (1789 р.), коли місцеве панство у регіоні боялося повторення Коліївщини, почаївську «Книжицю» вважали підступною алегорією. Навіть викладений у виданні рецепт консервування горіхів піском у горнцях коментували так: «Ми добре розуміємо, що горіхи – це кулі, пісок – порох, а горщики – гармати». Така інтерпретація ставала приводом карати тільки за одну наявність цієї книжки в оселі [6, с. 285].

Найкраще досліджена пам'ятка з-поміж почаївських стародруків з погляду змісту та історії створення – збірник духовних пісень «Богогласникъ. Песни благоговейные праздникомъ Господскимъ, Богородичнымъ...» (1790 р.) [5, № 3510]. Цій пам'ятці присвячені праці М. Возняка, М. Мировича, С. Щеглової та інших дослідників. Як відзначають літературознавці, що досліджували «Богогласник», видання укладено за зразком українських та польських рукописних і друкованих збірників. З українських збірників було, зокрема, взято поділ на частини (свята Господські, Богородичні, окремих святих, пісні покайні), розподіл пісень у кожній частині за групами, розміщення цих груп у порядку святкування оспівуваних подій в році, починаючи з вересня (II і III частини) або з Різдва (I частина). Зіставляючи пісні «Богогласника» з рукописними записами тих же пісень, дослідник М. Мирович виявив, що «різниця нерідко доходить до того, що в «Богогласнику» вціліли лише два-три вірша або пісні, порівняно з рукописом» [9, с. 84]. Щеглова робить висновок, що усі пісні, взяті з рукописних пісенників, увійшли до «Богогласника» у зміненому вигляді, причому редактори прагнули уникати простих і вульгарних виразів, а іноді й народної мови [13, с. 197].

Збірник містить 247 пісень, з яких 32 польською мовою, 2 латинською, решта – церковнослов'янською. Без особливих змін у структурі і тексті «Богогласник» перевідавався в Почаєві в 1805 та 1825 pp. Відомі також його численні редакції та переробки, що виходили впродовж XIX – початку XX ст. з різних друкарень.

Близьким за змістом, структурою і призначенням до «Богогласника» виданням є «Песни благоговейныя» (Почаїв, 1806). У цій книзі представлені пісні українською, церковнослов'янською, польською, латинською та російською мовами. Більшості пісень, представлених тут, немає в «Богогласнику».

Рідкісним на сьогодні виданням є невеличка збірка «Песни о пресвятой Бородице, въ Иконе Почаевской, чудотворной», що вміщує 8 пісень, половина з яких присвячені чудотворній Почаївській іконі Богородиці. Вийшла вона в Почаєві (примірник не має титульного аркуша, про почаївське походження свідчать зміст, особливості шрифту та художнього оформлення) не раніше 1771 р. (згідно з датою, що згадується в тексті першої пісні – арк. [1] зв.), і, можливо, була приурочена до коронування названої ікони, яке відбулося 1773 р.

Бібліографія української духовної пісні в почаївських виданнях не вичерпується названими збірниками. Пісні духовного змісту неодноразово друкувалися як додаток до основного тексту різних видань релігійного спрямування. Популярна у Західній Україні збірка «Гора почаевська...», що свідчить про чудеса, які походять від Почаївської ікони Богородиці, видавалася кілька разів церковнослов'янською та польською мовами. Її видання щоразу супроводжувалися піснями. «Гора Почаївська» 1742 та 1757 рр. видання містять відому пісню про чудодійну перемогу над турками 1675 р. під Почаєвом «Весело спевайте, челомъ ударяйте...». У виданнях 1772 та 1793 рр. до названої пісні додається ще одна – «Пречистая Дево Мария Рускаго краю».

Датою наступного видання «Гори почаївської» вважається 1803 р., згідно з інформацією, поданою на титульному аркуші. Проте уважніший перегляд книги показав, що в цьому випадку ми маємо справу з черговою, не надто замаскованою спробою уникнути тяганини з імперською цензурою: свідчення про чуда, акуратно датовані і розташовані за хронологією, доходять до 1815 р. (події періоду 1804–1815 рр. описані на арк. 104–110 зв.). У цьому виданні «Гори почаївської», що вийшло, не раніше 1815 р., окрім двох названих вище пісень, розміщено ще одну популярну пісню на честь Почаївської Богородиці, що часто входила до репертуару лірників – «Пасли пастыры овцы на горе».

У поширеному катехизисі «Слово къ народу кафоліческому» (1765) розміщено наприкінці «Песнь катехизову» – (арк. 261–263) та пісню «О Вере, Надежде, и Любви» – (арк. 263–263 зв.). У другому і третьому виданнях

цієї книги, що вийшли під назвою «Народовещание, или Слово къ народу кафоліческому» (1768, 1778) залишено лише «Песнь катехизову» (арк. 303 зв. – 305 зв. у вид 1768 р.; арк. 300–301 зв. у вид 1778 р.). Декілька пісень, що виконувалися під час проведення василіанами апостольських місій, супроводжували текст катехизису, призначеного для використання під час таких місій. До польськомовного «Katechizmu krótko zebranego...», що був частиною видання «Methodus peragendi missiones apostolicas» (1772), який упорядкував Корнелій Срочинський, поруч із п'ятьма польськими подано шість українських пісень, надрукованих латинським шрифтом, а саме (у порядку розташування в книзі): I – «Boh Otec, Boh Syn, Boh Duch Swiaty, W Troycy Boh iedyn, tak wsim treba znaty...» (Pieśń Katechizmowa) (арк. 104–106 зв.); II – «Pryidet hodyna dla wsich iedyna...» (арк. 106 зв. – 107 зв.); III – «Hdy w żywot moy wozru głuboko...» (арк. 107 зв. – 108 зв.); IV – «Nyzkyi Ty pokłon Boze moy oddaiu Duszeiu, tiłom, wsim szczo w sebi maiu...» (арк. 108 зв. – 109 зв.); VIII – «O wsepitaia Maty! Hdy na sud każut staty!» (арк. 112–112 зв.); IX – «Preczystaia Diwo Maty Ruskaho kraiu» (арк. 112 зв. – 113 зв.).

У виданні церковнослов'янського перекладу «Katechizmu krótko zebranego...», що вийшов під назвою «Поучение христіанское, си есть Катехизмъ въ кратце собраный» (1790), польських пісень немає, а до шести перерахованих вище українських (цього разу в кириличному відтворенні) додано ще одну – «Хотей спастися, маєть веровати...» (арк. [30–32 зв.]).

З другої половини XVIII ст. друкарня Почаївського Успенського монастиря почала активно співпрацювати із старообрядцями, що давало їй додатковий прибуток. [15, с. 131–135]. Російська дослідниця І. В. Починська вважає, що в Почаєві було видано не менше 35 старообрядницьких книг [10]. Крім того, за твердженням історика старообрядницького книговидання А. В. Вознесенського, в Почаївській друкарні часто видавалося декілька видань, датованих одним і тим же роком. Таких перевидань було не менше 16 [4].

Саме у період розквіту старообрядницького книговидання в Правобережній Україні – 80-х рр. XVIII ст. – припадає співпраця Почаївської монастирської друкарні Чину Святого Василя Великого із старообрядцями. У лютому 1781 року префект друкарні Спиридон Коберський отримав дозвіл луцького єпископа Кипріяна Стецького на друк книг для старообрядців. Друкування їх почалося в листопаді 1782 року під наглядом Феофілакта Терентьєва, що прибув із старообрядницького посаду Клинци.

У вихідних даних почаївських старообрядницьких видань завжди вказувався «Почаїв» як місце видання, а час виходу нерідко фальсифікувався, що примушувало дослідників довгий час відносити початок друкування книг для старовірів у Почаєві на кінець 70-х рр. XVIII ст.

У ВСРВ НБУВ є 10 старообрядницьких видань у 15 примірниках, серед яких: три видання «Собраніє краткія науки о артикулах верь» (1782, 1783, 1783 рр.; 8°) – передруки з московського видання 1649 р.; одне видання «От завещанія святых апостол и от жительства святых отец о житіи христіянском» (1783 р., 4); два видання «Псалтиря» (1783 і 1786 рр.; 4°), які передруковані з московських видань 1646 та 1651 років; «Чин како подобает пети дванадесять псалмов особь» – [не раніше 1784 р.], 8°; видання Никона Черногорця «Пандекти» 1795 р., 2° і «Тактикон» 1795 р., 2°; фрагмент «Псалтиря с возслідуванням» 1781 р., 2°, яким підклеєні верхній та нижній форзаци двох видань, що переплетені в одну книгу (Кир. 1545п конволют з трьох видань): «Чин како подобает пети дванадесять псалмов особь» та «Собраніє краткія науки о артикулах верь».

Таким чином, жанровий репертуар видань Почаївського Успенського монастиря XVIII – першої третини XIX ст. складають богослужбні книги, видання катехитичного змісту, ораторсько-проповідницька література, підручник з богослів'я, духовні пісні, світські видання, поетичні твори. Досить широко представлені в репертуарі почаївського друку українські пісні релігійного змісту.

Список використаних джерел

1. *Вознесенский А. В.* Кириллические издания старообрядческих типографий конца XVIII – начала XIX века: Каталог / составитель А. В. Вознесенский. – Ленинград : Издательство Ленинградского университета, – 1991. – 160 с.
2. *Возняк М.* Український господарський поради́к з 1788 року / Михайло Возняк // ЗНТШ. – Л., 1915. – Т. 122. – С. 37–78.
3. *Головацкий Я.* Дополнение к очерку славяно-русской библиографии В. М. Ундольского / Я. О. Головацкий // Приложение к 24-му тому записок Императорской академии наук № 3. – СПб, 1874. – С. 44.
4. *Железняк О.* Почаївські видання кириличним шрифтом (1734–1830). (Список) / Олена Железняк // Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки : зб. наук. праць. – К., 2011. – С. 162–192.
5. *Запаско Я. П.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні: в 2-х кн., 3-х ч. / Яким Запаско, Ярослав Ісаєвич. – Л. : Вища школа, 1984. – Кн. 2, ч. 1–2.

6. *Ісаєвич Я. Д.* Українські монастирські друкарні Правобережжя: Унів і Почаїв / Я. Д. Ісаєвич // Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Л. : Світ, 2002. – С. 276–285.

7. *Калужняцкий Э. К.* Библиографии церковнославянских печатных изданий в России / Э. Калужняцкий // Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии Наук. – Т. XLII. – № 1. – 46 с.

8. *Кисельов Р. Є.* Жанровий репертуар українських видань Почаївського Успенського монастиря XVIII – першої третини XIX століття / Роман Кисельов // Вісн. Львів. ун-ту ім. Івана Франка. – Л., 2006. – Вип. 1. – С. 72–88.

9. *Мирович Н.* Библиографическое и историко-литературное исследование о Богогласнике / Н. Мирович. – Вильно, 1876. – С. 84.

10. *Починская И. В.* Старообрядческое книгопечатание XVIII – первой четверти XIX в. / И. В. Починская. – Екатеринбург : УРО РАН, – 1994. – 150 с.

11. *Франко І.* Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського / Іван Франко // Збір. творів: У 50 т. – Т. 40. – С. 326.

12. *Хойнацкий А. Ф.* Западнорусская церковная уния в ее богослужении и обрядах / А. Хойнацкий. – К., 1871. – 399 с.

13. *Щеглова С. А.* «Богогласник». Историко-литературное исследование / С. А. Щеглова. – К. : Тип. ун-та Св. Владимира, 1918. – С. 197.

14. *Щурат В. Г.* Український проповідник і поет з кінця XVIII ст. / В. Г. Щурат // Вибрані праці з історії літератури. – К., 1963. – С. 101–103.

15. *Estreicher K.* Bibliografia Polska / przez K. Estreichera. T. 15. – Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1897. – S. 266.

16. *Widok przemocy na słabą niewinność srogo wywartej* // Историческіи записки Феодосія Бродовича, Архи-Пресвитера греч. уніят. капитула Луцького о событіях на Волини и Подолью въ 1789 году. – Львів, 1861. – Ч. I. – С. 51.